

Samvittighet og fellesskap

Toleranseproblematikker i Ludvig Holbergs essayistikk

ØYVIND WIIK HALVORSEN

Artikkelen diskuterer problematikker knyttet til religiøs toleranse i Ludvig Holbergs forfatterskap. Bakgrunnen er et utvalg essay fra samlingene *Moralske Tanker* (1744) og *Epistler* (1748–1754). Artikkelen argumenterer for at spenningen mellom hensynet til den individuelle samvittigheten og hensynet til det etablerte verdifellesskapet er en grunnfigur for å forstå Holbergs refleksjoner. Nærmere bestemt er Holbergs forsvar for samvittighetsfrihet en konsekvens av den opplyste protestants vei mellom uniform ortodoksi og fritenkende deisme. Toleranse blir imidlertid regnet som et privilegium og de tolererte som privilegerte unntak fra det etablerte fellesskapet. Til sist viser essayene en kontekstvarsom holdning som gjør at verken toleranse eller samvittighetsfrihet tar form av universelle prinsipp, men utformes i stadig forhandling med det historiske gitte verdifellesskapet.

NØKKELOD: Ludvig Holberg, religiøs toleranse, opplysningstiden, protestantisme, samvittighetsfrihet

I. INNLEDNING

Toleranse er sterkt knyttet til opplysningstiden, og for Nordens del, til Ludvig Holbergs (1684–1754) forfatterskap. Denne artikkelen¹ vil

¹ Artikkelen er basert på lesningene i masteravhandlingen «Mon et *Societet* derved ikke u-roeliges?» – *idear om toleranse og samvitsfridom i Ludvig Holberg sin essayistikk* (2012). Artikkelen avgrensar seg til å diskutere essayistikken. For andre innganger til spørsmål om toleranse, som blant annet tar for seg tekster som Holbergs kirke- og jødiske historie, se for eksempel de nye antologiene *Ludvig Holbergs naturrett* (2012) og

undersøke hvilket toleransebegrep som utformes i et utvalg av Holbergs essay fra samlingene *Moralske Tanker* (1744) og *Epistler* (1748–1754). Tidligere har toleransespørsmålet i Holbergs forfatterskap blitt behandlet av blant annet Billeskov Jansen (1938/1939) og Selmer (1914). Begge vektlegger Holberg som representant for et nytt, tolerant livssyn i religionsspørsmål. Samtidig la eneveldets krav til stabilitet sterke rammer rundt Holberg, noe som medførte et begrenset toleransebegrep. Også Langslet (2001) påpeker at Holberg som lojal borger og undersøtt ikke kunne tolerere destabiliserende overbevisninger. Formålet med denne artikkelen er for det første å gå inn i Holbergs argumentasjon for toleranse i større detalj enn i den tidligere litteraturen, for slik å tydeliggjøre kontekstene de foregår i. Selv om den dansk-norske enevoldsstaten er en sentralt kontekst for Holberg, vil jeg i denne artikkelen legge spesielt vekt på europeiske tekster som Holbergs forfatterskap står i eksplisitt og implisitt dialog med. For det andre er artikkelen en kritikk av slutninger som blant annet Bredsdorff (2004) trekker om en «radikal» Holberg. Bredsdorff hevder for eksempel at

Alle hans [Holbergs] instinkter var i og med opplysningen. Og central i hele hans projekt, som i opplysningen i det hele taget, var tolerancen – ikke som en doven undskyldning for at lade fem være lige, men som en overbevisning om den civilisatoriske kraft der ligger i tolerancen, og med en forvisning om at kun ved afskaffelse af censur, indførelse af ubegrænset samvittighedsfrihed og med vilje til at læse de forbudte bøger og tvile om *alt*, kan vi nå noget der ligner sandhed (Bredsdorff 2004:56).

Etter mitt syn er det problematisk å hevde at Holberg står for en ubegrenset samvittighetsfrihet og avskaffelse av sensur. Jeg stiller meg også kritisk til at begrep som «toleranse» og «samvittighetsfrihet» blir brukt på en upresis og nærmest ahistorisk måte, som ensbetydende med hva vi i nåtiden legger i dem. Bredsdorffs «radikale» Holberg virker mer som ettertidens konstruksjon av en moderne kulturradikaler på 1700-tallet, enn et forsøk på å forstå Holbergs forfatterskap med utgangspunkt

Historikeren Ludvig Holberg (2014). Takk til Jørgen Magnus Sejersted og Inga Henriette Undheim for konstruktiv kritikk underveis.

i dets historiske kontekster. Det innebærer også en forenkling av kompleksiteten som finnes i Holbergs tekster.

Jeg vil argumentere for at Holbergs essay fremviser meningsforhandlinger mellom hensynet til den individuelle samvittighet og hensynet til fellesskapet. Denne grunnfiguren er gjennomgående i Holbergs behandling av toleranseproblematikker og tydeliggjør spenninger i essayene. Holbergs forvar for samvittighetsfrihet viser seg å være konsekvens av den opplyste protestants vei mellom uniform ortodoksi og fritenkende deisme. Toleranse er imidlertid for Holberg regnet som et privilegium og de tolererte som privilegerte unntak fra det etablerte fellesskapet. Til sist viser essayene en kontekstvarsomhet som gjør at verken toleranse eller samvittighetsfrihet blir formulert som universelle prinsip, men statusen deres utformes i forhandling med det historiske verdifellesskapet.

II. SAMVITTIGHETEN SOM KILDE TIL MORALSK INNSIKT

Den frie samvittigheten spiller en sentral rolle i Holbergs forståelse av protestantisk kristendom og følgelig for hans identitet som protestant. Refleksjonene omkring samvittighet utgjør også det jeg vil kalle liberale eller i det minste proto-liberale element i Holbergs tenkning, selv om merkelapper som dette ikke må strekkes for langt. En nøkkeltekst i denne sammenhengen er essayet *Libr. II. Epigramm. 85* «Enhver har rett og plikt til at ransage sin tro» fra *Moralske Tanker*.² I essayet grunngir Holberg enkeltmenneskets rett og plikt til å følge sin egen overbevisning i protestantismens betoning av troen alene som avgjørende for frelse. Holberg gjør følgelig samvittighetsfrihet til kjernen i protestantismen og omtaler denne friheten som «Reformationens Grundvold». Ifølge Holberg la reformasjonsteologene til grunn to selvinnlysende prinsip som sammen sikrer enhver både rett og plikt til å ransake sin religiøse tro og slik gjøre seg opp sin egen mening om hva som er sant. Prinsippene er for det første «[E]t Menneskes Pligt i at examinere, førend man troer, og at høre førend man dømmer» og for det andre «[A]t ingen havde Ret

² Titlene på essayene i *Moralske Tanker* og *Epistler* er laget av Billeskov Jansen.

til at decidere for en anden, over det som Skriften byder ham at troe; thi han sætter sig ellers udi Skriftens sted» (Holberg [1744]1992:193).

Etter Holbergs syn er friheten til å ransake troen ingen trussel, selv om det kan medføre flere ulike «Secter». Holberg hevder reformasjons-teologene begrunnet dette med «at det var bedre, at have en Vildfarende Troe, end ingen (Holberg [1744] 1992:193). Dersom man kun tror det kirken eller andre autoriteter forteller at man skal tro, har man etter Holbergs syn egentlig ikke en tro i det hele tatt. Følgelig inntar Holberg en positiv innstilling til såkalte villfarende personer, nettopp fordi de har gjort sin protestantiske plikt ved å ransake troen. Villfarende forsvares på dette grunnlaget, selv om de religiøse slutningene de har nådd, er heterodokse. Det sentrale er at de villfarende søker sannhet og at denne må samsvare med egen samvittighet, en aktivitet som for Holberg er et mål i seg selv: «Og saasom der er hver Christens Pligt at randsage før man troer, saa er jeg forsikret, at naar en med Fliid leder efter Sandhed, at GUd tager Villien for Verket, endskiønt han ikke finder den» (Holberg [1744] 1992:197). Det er ransakingen som er positiv i seg selv, ikke å finne de «rette» svarene. Holberg kritiserer reformasjonskirkene for i ettertid å ha lagt for stor vekt på ortodoksi og religiøs uniformering ved hjelp av tvangsbruk. Dette innebar et svik mot reformasjonsprinsippene: «Tvungen fordervede alting, underminerede Reformationens Grundvold, og gjorde Lærdommen stridig mod sig selv» (Holberg [1744] 1992:195–196). Holberg fremstiller reformasjonskirkenes utvikling som en forfallshistorie mot stadig mer tvang og forfølgning av annerledestenkende. Essayet kan slik leses som et forsøk på å hente frem det Holberg anser som den sanne kjernen i protestantismen, en kjerne som lenge har vært undertrykt av fanatisme og ortodoksi. Det er følgelig et hovedpoeng for Holberg å vise hvordan all bruk av tvang og vold i trosspørsmål, er en illegitim praksis:

[..] thi Tvang og voldsomme Midler ere baade unyttige og ubillige: unyttige, efterdi Troen ikke kand inddrives ved Hammerslag, og efterdi Erfarenhed viser, at Kietterier ved Tvang heller forfremmes end hæves. Mand kan derforuden vel tvinge Mennesker til at gjøre men ikke til at

tænke; og naar mand ikke kand tvinge dem til at tænke, saa udvirkes ved Tvungen alleene, at Mennesker drives til at sige andet end de meene, hvilket er at gjøre dem af vildfarende Folk til Øyenskalke. Voldsomme midler ere ubillige: thi intet kand være meere uforvarsligt end at tvinge Mennesker til at see hvad de ikke kand see, og begribe hvad de ikke kand begribe. (Holberg [1744] 1992:195–196).

Holberg påpeker to årsaker til at voldsbruk og tvang er illegitime handlinger. For det første er slike handlinger unyttige, altså et pragmatisk argument mot tvang. Man kan ikke gjennom tvang påvirke hvordan en annen person tenker, bare hva vedkommende gjør. Tvang kan skape en ytre enighet i religiøse spørsmål og slik forhindre villfaring, men i realiteten har man skapt en forsamling hyklere som bekjenner seg til en tro de ikke kan stå for. Holbergs andre årsak er et moralsk argument, nemlig at tvang og vold er urimelig. Dette er et mer prinsipielt argument som baserer seg på den enkeltes samvittighet som kilde til moralsk innsikt. Personer danner seg fra naturens side ulike oppfatninger av moralske og religiøse spørsmål, og det vil være en krenkelse av en annens samvittighet å tvinge ham eller henne til å tenke som man selv gjør. Det vil også bryte med kjernen i Holbergs protestantisme.

Holbergs anerkjennelse av og moralske forsvar for samvittighetsfrihet, deles med både John Locke³ og Pierre Bayle. Betoningen av samvittigheten som enkeltmenneskets høyeste autoritet i religiøse og moralske spørsmål får sin tydeligste formulering av Bayle. I *A Philosophical Commentary*⁴ (1686–88) omtaler han samvittigheten som «[T]he Voice of God and Law in him»:

[T]o violate this Conscience is essentially believing, that he violates the Law of God. Now to do anything we esteem an Act of Disobedience to the Law of God, is essentially, either an Act of Hatred, or Contempt Against

³ Se for eksempel Lockes forsvar for enkeltmenneskets samvittighet i *An Essay concerning Human Understanding*, bok IV, kapittel XX (Locke [1690] 2008:460), og gjennomgående i *A Letter concerning Toleration* (1689).

⁴ Full tittel er *A Philosophical Commentary on These Words of the Gospel, Luke 14.23 «Compel Them to Come In, That My House May Be full»*.

God; and such an Act is essentially wicked, as all Mankind acknowledge. Commanding therefore to act against Conscience, and commanding to hate or contemn God, is one and the same thing (Bayle [1686–1688] 2005:113).

Da ens samvittighet er Guds stemme, uttrykker en hat og forakt mot Gud dersom man ikke handler på bakgrunn av den. På samme vis vil det å tvinge noen til å handle mot sin samvittighet også være å vise forakt mot Gud. Med utgangspunkt i dette standpunktet argumenterer Bayle for en allmenn toleranse hvor fysiske trusler, særlig i form av voldelig religiøs fanatisme, ikke kan tolereres.⁵ Holbergs mer restriktive toleransebegrep kommer jeg tilbake til under. Det er imidlertid sentralt å påpeke at Holbergs standpunkt overfor den enkeltes samvittighet legger moralske grenser for hva som er tillatelig å gjøre for å overbevise andre. Det fungerer dermed som en sterk kritikk av ortodoks uniformering og religionsforfølgelser. Holberg begrenser religiøse organisasjoner til å benytte «Lærdøm og Persvasjoner» (Holberg [1744] 1992:196) som eneste legitime virkemidler overfor annerledestenkende. Kun på denne måten anerkjenner man betydningen av et annet menneskes samvittighet og status som rasjonelt vesen. Det er også kun ved disse midler at man etterlever protestantismens budskap og viderefører «Reformationens Grundvold». Til sammen utgjør disse hensynene den ene halvparten av grunnfiguren Holbergs resonnement utfolder seg på bakgrunn av. Det andre hensynet handler om fellesskapets sikkerhet og stabilitet, det man kan kalle partikularistiske element i Holbergs tenkning. Resonnementene hans har naturlig nok utspring i et protestantisk perspektiv, og det er følgelig hensynet til et protestantisk verdifelleskap som blir målestokk for hva som er trusler eller ikke.

III. TOLERANSE OG STABILITET I ET PROTESTANTISK VERDIFELLESSKAP

I dette avsnittet vil jeg for det første argumentere for at Holberg ikke bare er på vakt mot fysiske trusler, men også moralske. Følgelig

⁵ Se for eksempel Jenkinson (1996) og Laursen (1998).

argumenterer Holberg *for* gjensidig religiøs toleranse mellom ulike etablerte kirkesamfunn, men *mot* toleranse overfor deister, ateister og andre «umoralske» overbevisninger. Slik konstruerer Holberg sitt eget standpunkt som en moderat vei mellom ytterpunkter som ortodoks intoleranse og «fritenkende» deisme. Jeg vil imidlertid også argumentere for at Holbergs toleransebegrep kan forstås på en mer asymmetrisk måte, nemlig som et privilegium fellesskapet gir mindretallet. De tolererte blir dermed privilegerte unntak fra fellesskapet, og toleransen som blir vist dem er noe som kan trekkes tilbake ved misbruk. Som eksempler bruker jeg epistel 78 «Den religiøse Tolerances Fremskridt» og epistel 450 «Den prøjsiske Forordning om Trosfrihed».

Epistel 78 åpner med at Holberg priser utbredelsen av litteratur om religiøs toleranse i Europa, men beklager seg over at Norden ligger langt bak når det kommer til å ta det innover seg disse nye ideene:

Udi vor Norden ere saadanne Skrifter endnu høyt nødvendige: Thi man seer, at Kiettermagerie haver for faa Aar siden været regnet for en høy-christelig Dyd, og at det Mundheld, *malus Christianus potest esse bonus Theologus*, haver været agtet som et grundigt *Axioma*. Aarsagen dertil er i mine Tanker, at de omtalte gode Bøger her ere sildere bleven læsede end udi visse andre Lande (Holberg [1748] 1944:323).

Norden trenger opplysning i sin mest konkrete form, nemlig spredning av litteratur om toleranse. Det latinske ordspråket Holberg siterer betyr «[e]n daarlig Kristen kan være en god Teolog» (Billeskov Jansen 1946:148), og illustrerer etter Holbergs syn hvordan dogmatisk ortodoksi har legitimert en ukristelig dygd som intoleranse. For å tydeliggjøre det urimelige i intoleranse og religionsforfølgelser, har Holberg en todelt argumentasjon. For det første påpeker han det relative i kjetterbegrepet:

En ivrig Kiettermager, naar han angribes af den største *Enthusiasmo*, eller Nidkiærhed i at forfølge Kiettere, haver kun at forestille sig dette: End om

jeg blev Borger udi et andet Land, hvor min *Orthodoxie* blev holdet for Kietterie, og hvor jeg saae mig forfuld for det, som jeg nu forfølger andre for, mon jeg da ikke vilde fordømme det *Principium Intolerantiæ*, som jeg hidttil saa meget haver forelsket mig udi? (Holberg [1748] 1944:323).

Ved innsikten i at ens egen ortodoksi er en annens kjetteri, vil en «Kiettermager» forstå det kontingente ved egne overbevisninger og gi opp forfølgelse og tvangskonversjon som løsning på religiøs uenighet. Når enhver regner seg selv som ortodoks med rett til å forfølge kjettere, blir samfunnet kastet ut i kaos og ustabilitet. Holberg argumenterer for at man erstatter kjetterjegerens «intoleranseprinsipp» med den gyldne regel. Et slikt perspektivskifte vil ikke bare forhindre uro i samfunnet, men også være i tråd med kristen lære. Kjetterjegeren vil følgelig gå fra å være intolerant til «[U]di store Vildfarelser blive *tolerant*, og udi smaa *syncretist*, ja holde dem alleene for Kiettere, som føre et u-christeligt Levnet» (Holberg [1748] 1944:323–324). Her anvender Holberg «Reformationens Grundvold», forsvaret for samvittighetsfrihet til å fordre toleranse overfor religiøst villfarende personer og heterodokse meninger. Siste del av sitatet er imidlertid svært interessant, da Holberg presiserer hvem som fortsatt skal regnes som kjettere. Kjetterne er de som fører en «u-christeligt», altså umoralsk livsførsel. Dermed kan de ikke tolereres i et protestantisk verdifelleskap. Formuleringen til Holberg illustrer en overgang fra vektlegging av teologiske dogmer til vektlegging av individets moralske livsførsel. Holbergs argumentasjon er *irenisk*, altså med mål om å synliggjøre det verdifelleskapet kristne på tvers av konfesjoner er del av. De forskjellige kristne kirkesamfunnene bygger på et felles fundament som bør virke samlende og fredsskapende, ikke splittende: «Vi haver alle en Daab, og underskrevet en Bog» (Holberg [1748] 1944:324).

Dette knytter an til Holbergs andre argument, nemlig at religiøse forfølgelser som oftest ikke har sitt utgangspunkt i fundamentale uenigheter, men i uenighet om det Holberg kaller «indifferente Ting». Han skriver følgende:

Det forunderligste er, at saadant skeer ofte udi *indifferente* Ting: Ligesom det kunde være høyiligen Magtpaaliggende, enten man communicerer paa Knæ, eller siddende, enten man forretter Tienesten udi hvide eller sorte Klæder, enten Kirken forestaaes af Biskopper, eller af *simple* Præster alleene. Om een troede, at *Arius* var lærdere *Theologus* end den *Alexandrinske* Biskop, skulde jeg derfor *separere* mig fra ham? Og om een troer, at de Romerske Paver nedstamme lige fra St. Peder, skulde jeg derfor alleene hade ham? Skulde jeg skye at leve i *Communion* med ham, alleene fordi han ikke var eenig med mig udi en *Successions-Orden* eller et Slegt-Register? Deslige Ting seer man dog at have foraarsaget *Separationer* udi Christne Meenigheder (Holberg [1748] 1944:324).

«Indifferente Ting», eller *adiaphora*⁶ er sentralt for å forstå Holbergs tilnærming til problematikken omkring toleranse og intoleranse. Kort fortalt er *adiaphora* såkalte moralsk likegyldige ting eller praksiser, og disse er hverken påbudt eller forbudt i bibeltekstene. Dermed kan de reguleres internt av konfesjonene eller av staten (Sorkin 2008:315). Holberg kommer med en rekke eksempler på slike likegyldige ting i sitatet ovenfor, blant annet om konfesjonen har biskoper, hvilken farge prestens klesdrakt skal ha og om man skal stå eller sittet under komunionen. Han viser også til teologiske tvistigheter mellom protestanter og katolikker, for eksempel omkring apostolisk suksesjon. Kjernen i argumentasjonen til Holberg er at uenighet om *adiaphora* ikke gir grunnlag for religiøse konflikter og intoleranse overfor annerledestenkende. Istedenfor å skape strid over *adiaphora*, vektlegger Holberg det verdi-

⁶ I *A letter concerning Toleration* omtaler Locke *adiaphora* som «indifferent Matters» og kritiserer de som skaper religiøse konflikter på bakgrunn av slikt (Locke [1689] 2010: 40). Det er med andre ord et sammenfall mellom Holbergs og Lockes perspektiv og argumentasjon. Holberg bruker ofte benevnelsen «Indifferente Ting» for å illustrere det han mener er urimelige grunnlag for religionsstrid. Et eksempel er ep. 348: «Nogle Religions Forfølgere ere dog meere lastværdige end andre, saadanne ere de, som hade og forfølge andre for ligegyldige Meeninger, og for Ting af liden eller ingen Betydelse. Jeg laster *Roman-Catholske*, efterdi de forfølge *Protestanter*, som udi Hoved-Poster med dem ere u-eeenige. Jeg laster end meere visse *Protestanter*, der have forfuldt hinanden for *indifferente* Ting» (Holberg [1750] 1947:127). *Adiaphora* var for øvrig gjenstand for langvarig debatt innen reformasjonsteologi, særlig i sammenheng med spørsmål om samvittighetsfrihet (Stanton 2013:136). Se også Kolb (2004) for en kort oversikt.

felleskapet kristne konfesjoner deler. I forlengelsen av dette gjør han toleranse overfor andres samvittighet og praktisering av adiafora, til kjennemerket på en sann kristens livsførsel. Forbildene er de som, ifølge Holberg har «[L]ært os ikke alleene at troe, men end og leve som Cristne, det er, at have Medlidenhed med dem, som udi got Forsæt virkelige vildfare, og at leve udi *Communion* med dem, som ikke ere eenige med os udi *indifferente* Meeninger» (Holberg [1748] 1944:326). Det er med andre ord moralsk praksis som avgjør hva som er sann kristendom, og dette innebærer blant annet gjensidig toleranse mellom konfesjonene. At dette skulle utgjøre en trussel mot stabiliteten i samfunnet, avvises og skylden for urolighet og borgerkrig plasseres hos intolerante forfølgere:

[I]ntet er falskere *Principium* end dette, at saadan Fred og Eenighed ikke kand have Sted udi de Lande, hvor Samvittigheds Frihed tillades: Thi det er klart, at U-roeligheder og indbyrdes Krige reyse sig lige saa lidt af *differente* Meeninger i Religion, som af *different* Smag udi Mad og Drikke; men de reyse sig alleene af forfølgelser (Holberg [1748] 1944:326).

Foreløpig er Holbergs argumentasjon en videreføring av prinsippene som ble utarbeidet i essayet om samvittighetsfrihet. Intoleranse og kjetterjakt erstattes med gjensidig toleranse og samvittighetsfrihet. Dette er Holbergs forsøk på å gjenreise «Reformationens Grundvold» etter lang tid med konflikter på grunnlag av adiafora. I tillegg påpeker Holberg hvordan slike konflikter er en trussel mot stabiliteten i samfunnet. Følgelig blir den intolerante kjetterjegeren ikke bare en umoralsk person, men også en fare for sikkerheten. Gjensidig toleranse er redskapet for å sikre den fysiske stabiliteten til samfunnet. Holberg ser imidlertid en annen type trussel, noe han klargjør i essayets avslutning:

Jeg haver ofte givet tilkiende, at udi dette farlige *Seculo* er fornødent at sette *curieuse* Spørsmal til Side, og at arbejde paa Christelige *Secters* Foreening: thi det heeder nu: *Cananiterne* ere udi Landet, *Hanibal* eller *Deismus* ere ved Porterne, hvorudover indbyrdes Tvistighed og Borgerlige Krige maa ophøre (Holberg [1748] 1944:326).

Deisme, som blant annet fornektet nødvendigheten av en åpenbaringsreligion og fremmet en antiklerikal holdning, blir her karakterisert som en alvorlig trussel mot det kristne verdifelleskapet. Ved at Holberg sammenligner deismen med krigerske invasjonsstyrker som Hannibal ved portene og kanaaneerne, maksimeres trusselnivået. De kristne konfesjonene må følgelig legges til side «*curieuse* Spørsmål», en variant av adiafora, og forene seg i kampen mot deismens innflytelse. Spørsmålet er hvordan dette budskapet er forenelig med Holbergs tidligere påstand om at «*differente* Meeninger i Religion» ikke utgjør en fare for fred og sikkerhet i et land? Jeg vil hevde at svaret ligger i det faktum at deisme etter Holbergs syn ikke kan defineres som religion, men kun som en moralsk trussel for det kristne, tolerante verdifelleskapet. Tidligere i essayet har Holberg definert religionsforfølgere både som umoralske personer og som en fare for samfunnets stabilitet. De er følgelig ekskludert fra Holbergs toleransebegrep, hovedsakelig som fysiske trusler. Deismen derimot ekskluderes fordi den er en moralsk trussel mot det protestantiske verdifelleskapet. Som tankesystem utfordrer deismen de kristne konfesjonene på områder som stikker dypere enn adiafora, særlig ved å fornekte Guds Åpenbaring. Deister er dermed personer som fører «et u-christeligt Levnet», truer samfunnets verdimeslige fundament og derfor må bekjempes på moralsk grunnlag. Slik har Holberg konstruert et toleransebegrep som på den ene ytterkanten utelukker fysiske trusler som intolerante religionsforfølgere, og på den andre ytterkanten moralske trusler som deisme.⁷ Med dette grepet sikrer Holberg samvittighetsfrihet og gjensidig toleranse mellom etablerte konfesjoner, hvis uenighet ikke stikker dypere enn adiafora. Samtidig vernes stabiliteten til det kristne verdifelleskapet både fysisk og moralsk.⁸

⁷ Bayle omtaler personer med en tilsvarende holdning til toleranse som «Men of Half-Toleration» Dette innebærer at de istedenfor allmenn toleranse hevder «That we ought to tolerate Sects which destroy not the Fundamentals of Christianity, but not those which do» (Bayle [1686-88] 2005:217). Bayle stiller blant annet spørsmål ved hvordan man i praksis avgjør hva som er kristendommens fundament.

⁸ Nødvendigheten av å tegne opp en middelvei viser seg også i Holbergs kritikk av pietismen. I ep. 228, «Pietismens Begyndelse og Udvikling», uttrykkes bekymring over en pietistbevegelse som «[U]di lidt eller intet have differeret fra *Fanaticis* eller

Epistel 450 omhandler den prøyssiske religionsforordningen til Fredrik II. Den viser godt det komplekse og til tider flertydige ved Holbergs behandling av spørsmål om toleranse, samvittighetsfrihet og forholdet mellom individ og fellesskap. I denne sammenhengen skal jeg konsentrere meg om en kort, men sentral passasje i essayet som angår Holbergs forståelse av vilkårene for toleranse.

Essayet diskuterer konsekvensene av Prøysens religionsforordning som innebærer at

[I]ngen, hvad Meening hand haver udi Religionen, maa holdes for et u-værdigt Lem udi et *Societet*, naar hand opfører sig som en redelig Under-saat, og som en duelig Borger, saasom verken Regieringen eller hans Medborgere lide noget derved, at han ikke begribe en Ting paa samme Maade som en anden (Holberg [1754] 1951:30).

Ifølge Holberg vil dette si at naturalister, sosinianere, katolikker, jøder og muslimer vil tolereres som borgere. At disse innehar religiøse oppfatninger som ikke deles av flertallet, er ikke mer til skade enn «[E]n Borger lider derved, at hans Medborger haver et Meen paa Øyet, eller at hand haver ikke skarpt Syn» (Holberg [1754] 1951:30). Synsforstyrrelser, i likhet med ens egen samvittighet er noe man har for seg selv og det skader dermed ingen andre. Problemstillingen tar imidlertid en annen vending når Holberg påpeker det følgende: «End om saadanne Folk misbruge den forundte *Tolerance* og søge at *catechisere*, og at forplante deres Meeninger blant andre, mon et *Societet* derved ikke u-roeliges? Saadant kand ikke næktes» (Holberg [1754] 1951:30). Dette sitatet illustrerer to sentrale moment. For det første er det tydelig at Holberg skiller mellom samvittighetsfrihet og yrings- og handlefrihet. Holbergs forsvar for den prøyssiske religionsforordningen er konsistent

Qvækere». Dette kommer av at «[M]ange av disse *outrerede* Pietister syntes ikke at villet lade sig nøje med *simpel* Samvittigheds Frihed, som Engelske og Hollandske *Fanatici*, hvilke man derfor heller ynker end forfølger, men at de ved *Cabaler* og indbyrdes hemmelige *Alliancer* have søgt at *dominere*» (Holberg [1750] 1947:169). Samtidig beskyldes pietistene for å være *for* tolerante: «Den *Moderation* og *Tolerance* i Henseende til andre *Secter*, som udi sig selv er christelig, er med Tiden dreven saa vidt, at den haver strakt sig til *Socinianer* og Qvækere» (Holberg [1750] 1947:167).

med hans forsvar for enkeltmenneskets frie samvittighet. Det betyr imidlertid ikke at Holberg vil tolerere undervisning, ytringer eller forsøk på å spre religiøse retninger som avviker fra flertallets. Dersom individ som hører til mindretallet for eksempel ytrer seg om sin overbevisning, kvalifiserer vedkommende ikke lenger som en «redelig Undersaat» og «duelig Borger»: «Det ere og derfor, at deslige Mennsker ikke kand befattes under Forordningen, hvis Sigte er, at handhæve Fred og Rolighed, hvilket de som u-roelige Borgere søge at bryde» (Holberg [1754] 1951:30). Det er med andre ord ingen andre som tar skade av hvilken overbevisning man har, så lenge man holder den for seg selv, akkurat som en synsforstyrrelse.

Det er heller ingen måte å kontrollere hva en annen person faktisk mener er sannheter. Det man derimot kan kontrollere er andres handlefrihet; hva som moralsk sett er riktig adferd for en borger og hva som må forbyes av hensyn til fellesskapets stabilitet. Ifølge Holberg er mindretallets bruk av handlefrihet i religiøse spørsmål galt av grunner. Det er for det første ikke i samsvar med å være en god borger, og for det andre truer handlingene deres fellesskapets stabilitet. I likhet med deismen er trusselen fra sosinianere og ateister moralsk, mens katolikker i hovedsak utgjør et intolerant voldspotensiale (Holberg [1754] 1951:30). Svermere, altså fanatikere er farlige da de setter sin egen, ifølge Holberg affektstyrte samvittighet over landets lover (Holberg [1754] 1951:30–31). I Holbergs argumentasjon legges en kontrakt til grunn mellom fellesskapet og individet om hva borgerrollen innebærer, noe som blir særlig tydelig dersom personen har en overbevisning som avviker eller utfordrer fellesskapet. Dersom vedkommende omsetter sin samvittighetsfrihet til handlefrihet, er dette etter Holbergs syn et misbruk av fellesskapets toleranse. At toleranse er noe som kan misbrukes, signaliserer at for Holberg er toleranse et privilegium og de tolererte privilegerte unntak fra fellesskapet. Det er med andre ord ikke en gjensidig eller allmenn toleranse, men en ordning der et mindretall av samvittighetsgrunner blir unntatt fellesskapets verdier, mot at de oppfyller visse vilkår.

Dersom epistel 78 og 450 leses sammen, tar Holbergs toleransebegrep form av en *gjensidig* toleranse mellom protestantiske kon-

fesjoner med utgangspunkt i deres verdifelleskap, og et *privilegium* for mer radikale unntak fra fellesskapet med utgangspunkt i enkeltmenneskets samvittighetsfrihet. Privilegiet kan imidlertid trekkes tilbake dersom toleransen misbrukes til å true fellesskapet. Det er likevel ingen faste stengsler mellom disse to kategoriene, da Holbergs standpunkt i all hovedsak er mer kontekstsensitive enn prinsipielle. Jeg vil hevde at Holbergs kontekstsensitivitet er det som tydeligst illustrerer spenningen mellom samvittighet og fellesskap. Dette blir tydelig i neste avsnitt, der Holbergs samvittighetsfrihet konfronteres med radikal «Free-Thinking».

IV. SAMVITTIGHET I KONTEKST

I epistel 363 «Collins' bog om Tankefrihed» diskuterer Holberg boken *A Discourse of Free-Thinking: Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers* (1713) av den engelske deisten Anthony Collins. Ikke ulikt Holbergs forståelse av protestantisk samvittighetsfrihet definerer Collins «Free-Thinking» på følgende vis:

By Free-Thinking then I mean, The Use of the Understanding, in endeavouring to find out the Meaning of any Proposition whatsoever, in considering the nature of the Evidence for or against it, and in judging of it according to the seeming Force or Weakness of the Evidence (Collins 1713:5).

Ifølge Holberg er imidlertid Collins' bok uforsvarlig på grunn av de radikale slutningene Collins trekker om retten til å tenke fritt. Collins argumenterer for at *alle* mennesker har rett til å tenke fritt om *alle* emner.⁹ I noen tilfeller har de også en plikt til fritenking: «The Subjects

⁹ Collins bruker følgende eksempel for å illustrere det absurde i å nekte mennesker å tenke fritt: «BUT to give you the perfect Image I am able, how unavoidable Absurdities are both in Principle and Practice, if Thinking is restrain'd; I will put the Case of *Free-Seeing*, and suppose the same methods made use of to prevent *Free-Seeing* which are to prevent *Free-Thinking*. Suppose then, That certain Men have a fancy in their heads, that it is absolutely necessary either to the Peace of Society or some other great purpose, that all Men should have the same Belief with relation to certain Objects of the Eyes;

of which Men are deny'd the Right to think by the Enemys of *Free-Thinking*, are of all others those of which Men have not only a *Right to think*, but of which they are oblig'd in duty to think». Emnene enhver har rett og plikt til å tenke fritt over, sammenfatter Collins som «Religious Questions» (Collins 1713:32). Religiøse spørsmål innebærer så store konsekvenser for individet at man ikke kan overlate ansvaret for å besvare dem til andre. Enhver må altså gjøre seg opp sin egen mening.

Mye av argumentasjonen til Collins minner om Holbergs i essayet om samvittighetsfrihet. Det er imidlertid en avgjørende forskjell på Holbergs samvittighetsfrihet og Collins' «Free-Thinking». Jeg vil hevde at Holberg plasserer samvittighetsfrihet i en teologisk kontekst, samt under institusjonell kontroll i form av veiledende moralske autoriteter som den danske statskirken. I motsetning til Collins ønsker ikke Holberg radikale brudd med etablerte praksiser eller moralske autoriteter. Derfor er Holbergs samvittighetsfrihet begrunnet i protestantisk teologi og uten kritikk av kirkeinstitusjonen som sådan. Collins' begrep om fritenkning får derimot karakter av subversiv aktivitet fordi det omfatter alle mennesker og alle spørsmål, i tillegg til at det er eksplisitt utformet i opposisjon til kirkelige institusjoner og praksiser.

Epistelens struktur består av at Holberg skisserer innvendinger mot Collins' standpunkt, Collins' motsvar og til sist Holbergs egne refleksjoner. Innvendingene og Collins' motsvar har Holberg funnet i «Sect. III Objections to Free-Thinking answer'd» (Collins 1713:100f). Jeg konsentrerer meg om to av dem, da jeg mener disse er avgjørende for å synliggjøre forskjellen mellom Holberg og Collins.

I møte med Collins gjentar Holberg at «[D]et er enhver Christens pligt at efterforske alting indtil Grund-Lærdomme» (Holberg [1750] 1949:172). Han presiserer likevel at dette ikke kan gjelde alle, da det finnes personer som

and in order to obtain that end, will make all Men under their power subscribe the same *Confession of Eye-Sight Faith*» (Collins 1713:15ff). Collins' eksempel har sannsynligvis tjent som inspirasjon for Holbergs beskrivelse av landet Mardak i *Nils Klims underjordiske reise* (1741).

Naturen haver negtet sine Gaver, eller som ere i den Tilstand, at de selv ikke kand *examinere* Troen, og at de samme i den Henseende, ikke alleene gjøre vel i at efterfølge deres Læreres og Siæle-Sørgeres Lærdom, men at de ogsaa ere pligtige dertil (Holberg [1750]1949:172).

Holbergs grunnleggende uenighet med Collins angår personer uten evne eller mulighet til selv å ransake religiøs tro. Ifølge Holberg er disse *pliktige* til å følge fortolkningene til tradisjonelle moralske autoriteter som lærere og prester. Jeg mener det er underforstått i teksten at dette gjelder langt flere mennesker enn de få «tykhovede» Holberg gir inntrykk av. Collins hevder at slike personer gjør lurt i å følge andres tolkninger, men at de ikke plikter dette. For Holberg er dette uholdbart; dersom disse gjør lurt i å la andre tenke for seg, er de i praksis pliktige til det.

Å holde seg til etablerte autoriteters tolkninger medfører også en moralsk gevinst dersom de «tykhovede» personene «[S]ee, at Lærerne føre et skikkeligt Levnet, og at de lære uden *Interesse*: Thi i saa Maade er det sikkrere at troe, hvad slige Lærere sige, end at være gandske uden Troe (Holberg [1750] 1949:172). Etter Holbergs syn regnes dette som reell tro, på tross av at vedkommende ikke selv har undersøkt religionens grunnleggende prinsipper. Jeg mener denne argumentasjonen viser Holbergs mer pragmatiske holdning til samvittighetsfrihet. Det er enhvers rett og plikt til å undersøke religioners innhold og følge sin egen overbevisning, men i praksis er det enklere å overlate dette til tradisjonelle autoriteter. I tillegg tjener disse som viktige moralske forbilder for fellesskapet, noe som gjør brudd med dem risikable. I det følgende har Holberg gjengitt og kommentert Collins' 1. og 3. motsvar til innvendinger mot å tenke fritt. Holberg unngår dermed å kommentere motsvar nummer 2, som er følgende:

2. TO assert it is all Mens Duty to *think freely* on certain Subjects, engages them only in Enquirys on those Subjects, which they who contend for the Necessity of all Mens assenting to certain Propositions, must allow all Men are qualify'd to do. For the only way to know what Opinion I ought to

have in any matter, is to think about that matter; and to suppose that God requires me to believe any Opinion, and has not put into my power the means of knowing what that Opinion is, is absurd (Collins 1713:100).

Kjernen i Collins' argument er at det er urimelig å mene at Gud på en side ønsker tilslutning fra alle mennesker til de læresetninger som religionen innebærer, men på en annen side ikke har gitt ethvert menneske evnen til å forstå innholdet i disse læresetningene. Dette er en påfallende utelatelse fra Holbergs side, særlig fordi dette argumentet er betydelig mer utfordrende enn de foregående. Det er dermed nærliggende å anta at Holberg utelater dette motsvaret fordi det er for krevende å besvare eller for radikalt å videreformidle. Collins' motsvar er ikke bare et argument for å tenke fritt, men også en undergraving av kirkeinstusjoners religiøse autoritet og fortolkningsmonopol. Det er følgelig en radikal utfordring av Holbergs moralske forbilder og deres veiledende rolle overfor andres samvittighet. Collins er derimot skeptisk til presters intensjoner, og boken hans bærer preg av en antiklerikalisme kjennetegnet for deismen: «PRIESTS have no interest to lead me to true Opinions, but only to the Opinions they have lifted themselves to profess, and for the most part into mistaken Opinions» (Collins 1713:109). En slik grunnleggende mistillit overfor geistlighet generelt finnes ikke i Holbergs refleksjoner. Holbergs tekst kan tvert imot leses som et forsvar for å opprettholde kirkeinstusjoners autoritet over religiøs fortolkning og enkeltindividets samvittighet.

I motsetning til Collins, er Holberg opptatt av at samvittighetsfrihet tilpasses det etablerte. Dette er tydelig i spørsmålet om hva man plikter å gjøre dersom man merker at ens overbevisning skaper urolighet i samfunnet. Ifølge Collins vil derimot slike problem ikke oppstå, da «[E]t Societet ikke for-uroeliges, naar man i agt tager *Moralitet*, og opfører sig som troe Undersaatte» (Holberg [1750] 1949:173). Dette argumentet avviser Holberg i sin helhet: «Men Spørsmålet er ikke, om hvad som bør eller ikke bør foru-roelige et *Societet*, men alleene, hvad en Borger skal gjøre, naar han seer Societetet virkeligen ved sin Gienstridighed at foru-roeliges» (Holberg [1750] 1949:174). Løsningen for Holberg er at den fritenkende borgeren

enten bør tie stille eller forlade Societetet, især naar den Lærdom, som ham paabydes, er af Vigtighed, og synes farlig at antage, og han efter nøje Examen finder den saadan at være: Thi i saadan Fald bør verken hans Gienstridighed eller Desertion regnes ham til onde; det heeder da: Man maa adlyde Gud meere end Mennesker; det heeder da, at ingen Autoritet er saa stor, at den kand forbinde mig (Holberg [1750] 1949:174).

I dette sitatet tydeliggjøres grunnfiguren Holbergs resonnement beveger seg omkring, nemlig hensynet til den enkeltes samvittighet og hensynet til fellesskapets stabilitet. Spenningen mellom disse hensynene forblir uløst i epistelen. Holberg avviser for det første at alle har rett til å tenke fritt om religiøse spørsmål. For det andre bekrefter resonnementet at hva som kan tolereres, avgjøres av reaksjonene til det etablerte fellesskapet. Samvittighetsfrihet er med andre ord underlagt kontekstsensitive grenser. I Holbergs sammenheng går grensene ved stabiliteten til det protestantiske verdifellesskapet, der uenighet ikke stikker dypere enn omkring adiafora. Det er på et vis ikke religionens «sannhet» Holberg først og fremst ønsker fellesskapet skal forsvare, men heller å verne seg mot den negative *effekten* av avvikende overbevisninger. I sitatet over understreker også Holberg at vedkommende som trekker avvikende slutninger må adlyde Gud, altså sin samvittighet mer enn menneskene og at denne er større enn alle andre autoriteter. Det er likevel ikke mulig for Holberg, slik Collins gjør, å skille mellom religiøs overbevisning og moralsk oppførsel. Avvikende samvittigheter vil dermed ikke kunne «i agt tager *Moralitet* og opfører sig som troe Undersaatter».

Sentralt for denne epistelen er imidlertid at Holberg argumenterer *mot* at alle mennesker har evne til å tenke fritt i religiøse spørsmål og at de dermed er *pliktige* til å følge samfunnets religiøse autoriteter. Holberg understreker flere steder at dette kommer av at noen «(ingen naturlig Evne haver) til å undersøke sin egen tro. Følgelig sår Holberg tvil om et sentralt premiss for sin egen teologiske rettferdiggjøring av samvittighetsfrihet, nemlig at enhver besitter evner til å ransake den religiøse tro han presenteres for. Samvittigheten er dermed en kilde til moralsk innsikt for noen, mens andre ikke innehar denne evnen eller

mangler retten til å utøve den. Holbergs samvittighetsfrihet havner slik i en uklar posisjon. Den er for det første underlagt kontekstsensitive grenser satt av fellesskapets verdigrunnlag. For det andre virker det som samvittighetsfrihet tilhører en teologisk kontekst som ikke er tilgjengelig for alle mennesker, noe som nødvendiggjør religiøse autoriteters moralske forbilde og fortolkninger.

V. AVRUNDING

Forsøker man å se systematisk på det, er resultatet av Holbergs resonnement et toleransebegrep som for det første ikke bare ekskluderer fysiske trusler mot staten og fellesskapet. Enkelte individ kan nemlig være *moralske* trusler i kraft av sine overbevisninger. Moralsk skadelige overbevisninger som truer fellesskapets verdier, kan dermed ikke tolereres. For det andre legger Holberg til grunn en forståelse av toleranse som et *privilegium* og de tolererte regnes som privilegerte *unntak* fra flertallets verdifellesskap. Innenfor et slikt rammeverk følger det naturlig at Holberg kan hevde at toleranse kan misbrukes. Misbruk av toleranse er ytringer og handlinger som destabiliserer fellesskapet. Det er i denne sammenhengen sentralt å understreke at dette ikke nødvendigvis medfører fornektelse av personers samvittighetsfrihet. Som man ser av Holbergs resonnement har enhver både rett og plikt til å følge sin egen samvittighet i religiøse spørsmål, men dette er ikke det samme som å tolerere handlingsfrihet på slike områder, for eksempel i form av ytrings- eller trykkefrihet. Som epistelen om den prøyssiske religionsforordningen illustrerer, er det en viktig forskjell mellom hva en tenker og hva en gjør når det kommer til religiøs overbevisning. At religiøse minoriteter søker å spre eller tale om sin overbevisning, er etter Holbergs syn et misbruk av fellesskapets toleranse. Det er dermed ikke bare religiøse forfølgelser og fanatisme som skaper ustabilitet i samfunn, men også ytring av moralsk skadelige overbevisninger. Holberg trekker imidlertid ingen prinsipielle grenser for toleransen annet enn å betone hensynet til samvittighetsfrihet som garantert av protestantisme. Han anlegger i stedet det jeg vil kalle en *kontekstsensitiv*

tilnærming. Dette vil si at dersom noe skaper uro og ustabilitet, enten det er fysisk voldsbruk eller utfordrende religiøse og moralske retninger, er det nødvendig at de ekskluderes fra å bli vist toleranse. Slik sett er det *praksis* som blir det avgjørende for Holberg, og grensene for toleranse blir noe som stadig må forhandles gjennom å vekte hensynet til samvittigheten og hensynet til fellesskapets fysiske og moralske stabilitet.

VI. LITTERATURLISTE

Primærlitteratur

- Holberg, Ludvig 1944–1954. *Epistler I–VIII. Udgivne med kommentar af F.J. Billeskov Jansen*. H. Hagerup, København. (Førsteutgave utgitt 1748–1754).
- Holberg, Ludvig 1992. *Moralske Tanker. Efterskrift ved F. J. Billeskov Jansen. Noter og tekstudgivelse i samarbejde med Jørgen Hunosøe*. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Borgen, København. (Førsteutgave utgitt 1744).
- Holberg, Ludvig 2004. *Nils Klims reise til den underjordiske verden*. Forlaget Oktober. Norsk oversettelse av Kjell Heggelund, Oslo. (Førsteutgåve utgitt 1741).

Sekundærlitteratur

- Bayle, Pierre 2005. *A Philosophical Commentary on These Words of the Gospel, Luke 14:23, «Compel Them to Come In, That My House May Be Full»*. Edited and with an introduction by John Kilcullen and Chandran Kukathas (red.). Liberty Fund, Inc., Indianapolis. (Førsteutgåve utgitt 1686–1688).
- Billeskov Jansen, F.J. 1938/1939. *Holberg som Epigrammatiker og Essayist I–II*. Ejnar Munksgaards Forlag, København.
- Bredsdorff, Thomas 2004. «Holberg i opplysningen – opplysningen i Holberg». I: Gunnilla Dahlberg mfl. (red.), *Holberg i Norden. Om Ludvig Holbergs författarskap och dess kulturhistoriska betydelse*, s. 41–58. Makadam Förlag, Stockholm.

- Collins, Anthony 1713. *A Discourse of Free-Thinking: Occasion'd by the Rise and Growth of a Sect Call'd Free-Thinkers*. Lightning Source UK Ltd, London.
- Halvorsen, Øyvind Wiik 2012. «Mon et *Societet* derved ikke uroeliges?» – *idear om toleranse om samvitsfridom i Ludvig Holberg sin essayistikk*. Masteravhandling UiB, Bergen.
- Jenkinson, Sally L. 1996. «Two Concepts of Tolerance: or Why Bayle is not Locke». I: *The Journal of Political Philosophy*, vol. 4, nr. 4, s. 392–321. Blackwell Publishers, Ltd.
- Kolb, Robert 2004. «Confessional Lutheran theology». I: David Bagchi og David C. Steinmetz (red.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*, 68–79. Cambridge University Press, Cambridge.
- Langslet, Lars Roar 2001. *Den store ensomme. En biografi om Ludvig Holberg*. Forlaget Press, Oslo.
- Laursen, John Christian 1998. «Baylean Liberalism: Tolerance requires Nontolerance». I: John Christian Laursen og Cary J. Nederman (red.), *Beyond the Persecuting Society. Religious Toleration before the Enlightenment*, s. 197–216. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Locke, John 2010 «A Letter Concerning Toleration». Engelsk oversettelse av Michael Silverthorne i (red.) Richard Vernon *Locke on Toleration*, s. 3–46. Cambridge University Press. Cambridge. (Førsteutgave utgitt 1689).
- Locke, John 2008. *An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford University Press, Oxford. (Førsteutgave utgitt 1690).
- Sejersted, Jørgen Magnus og Sebastian Olden-Jørgensen (red.) 2014. *Historikeren Ludvig Holberg*. Scandinavian Academic Press, Oslo.
- Selmer, Ludvig 1914. *Ludvig Holberg og religionen*. Grøndahl og Søns Forlag, Kristiania.
- Sorkin, David 2008. *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna*. Princeton University Press, Princeton.
- Stanton, Timothy 2013. «Freedom of conscience, political liberty and the foundation of liberalism». I: Quentin Skinner og Martin van

Gelderen (red.), *Freedom and the Construction of Europe Volume I. Religious Freedom and Civil Liberty*, s. 134–154. Cambridge University Press, Cambridge.

Vinje, Eiliv og Jørgen Magnus Sejersted (red.) 2012. *Ludvig Holbergs naturrett*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

ABSTRACT

This article discusses problems concerning questions of religious toleration in a selection of essays by the 18th century Danish-Norwegian author and historian Ludvig Holberg (1684–1754). The tension between the individual conscience and the community is, I argue, a central figure in Holberg's essays. Holberg defends freedom of conscience based on an enlightened protestant position that stands between uniform orthodoxy and freethinking deism. Toleration is, however, seen as a privilege and the tolerated minorities as privileged exceptions from the community. The essays also display a strong sensitivity to context, which means that Holberg's concepts of toleration and freedom of conscience are not formulated as universal principles. Instead, the concepts are in continual negotiation with regards to the individual conscience and the stability of the existing community.

KEYWORDS: Ludvig Holberg, Enlightenment, religious toleration, Protestantism, freedom of conscience